

І. І. Вініченко,

д. е. н., професор, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

КОНКУРЕНЦІЯ: СУТНІСТЬ ТА КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

I. Vinichenko,

Doctor of Economics, professor, Dnepropetrovsk State University of Agriculture and Economics

COMPETITION: THE NATURE AND CONCEPT OF RESEARCH

Статтю присвячено дослідженню конкуренції як атрибута та неодмінної умови існування ринкової форми господарювання. Встановлено, що основними концепціями її дослідження є: поведінкова — розуміння конкуренції як боротьби за гроші споживачів шляхом задоволення їх потреб; структурна — аналіз структури для визначення ступеня свободи продавця й покупця на ринку, а також способу виходу на нього; функціональна — суперництво "старого з новим". Визначено основні характерні риси наведених концепцій та виокремлено їх недоліки.

The article studies the competition as the attribute and conditions for the existence of market forms of management. Established that the basic concepts of the study are: behavior — understanding how competitive struggle for the consumer money by meeting their needs; structural — structure analysis to determine the degree of freedom seller and customer in the market, and the way out to it; functional — competition "old and new". Determined the main characteristics of the above concepts and are allocated their shortcomings.

Ключові слова: виробництво, економіка, економічні блага, поведінкова конкуренція, ресурси, ринок, споживач, структурна конкуренція, товар, фірма, функціональна конкуренція.

Key words: production, economy, economic benefits, behavioral competition, resources, market, consumer, structural competition, product, company, functional competition.

ВСТУП

Економічна система як специфічний спосіб організації господарської діяльності є результатом поєднання двох протиріч — монопольного і конкурентного. Монополізованість передбачає наявність на ринку обмеженої кількості виробників конкретного товару, які здійснюють впорядковані, узгоджені та передбачувані дії. Але маючи монопольну складову, сучасний ринок, більшою мірою є стихійною системою. Основою стихійності ринку є участь у конкуренції багатьох самостійних, незалежних виробників з різними умовами виробництва та індивідуальними характеристиками продукції. Кожен з них може самостійно і в односторонньому порядку обмежувати можливість інших впливати на загальні умови обігу товарів на відповідному ринку.

За сучасних умов глобалізації світової економіки спостерігається посилення конкуренції, яке притаманне для всіх країн та галузей національних економік. Розвиток вітчизняної ринкової активності супроводжується процесами створення нових підприємств та торгових марок, що зумовлює подальше загострення конкуренції. Українські підприємства змушені витримувати конкуренцію не тільки на внутрішньому, але й на зовнішньому ринках. Однією з причин низької конкурентоспроможності вітчизняних підприємств є низька активність боротьби за розширення частки на внутрішньому та зовнішньому ринках, просування товарів та завоювання прихильності споживача. У зв'язку з цим постає нагальна потреба оцінки рівня конкурентоспроможності підприємства, а тому підвищення конкурентоспроможності українських товаровиробників має стати вагомим пріоритетом їх конкурентної політики.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Конкуренція як невід'ємний ринковий атрибут стала неодмінною умовою існування ринкової форми господарювання. З розвитком суспільства та появою нових шкіл економічної думки розуміння сутності ринкових відносин поглиблювалося, а разом з ним ускладнювалося й уявлення про сутність конкуренції. Найбільш вагомий внесок у розвиток категорії конкуренції зробили А. Сміт, Д. Рікардо,

Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, П. Хайне, А. Маршалл, К. Макконелл, С. Брю, Дж. Робінсон, М. Портер, Ж.Ж. Ламбен. У економічній науці радянського періоду теорія конкуренції практично не розглядалася.

Сучасний етап дослідження конкуренції представлений роботами таких зарубіжних та вітчизняних вчених: Г.Л. Азова, І. Ансоффа, А.П. Градова, Г.Л. Багієва, Я.Б. Базилюк, Л.В. Балабанової, М.Г. Білопольського, Б.Б. Буркинського, Ф. Вірсема, А.Е. Воронкової, А.П. Градова, В.Л. Дикань, Н.А. Дробітько, С.А. Єрохіна, П.С. Єщенко, П.С. Зав'ялова, Ю.Б. Іванова, Ф. Котлера, Є.В. Лапіна, К. Макконела, М. Портера, О.М. Тридіда, Р.А. Фатхутдінова, Х.А. Фасхієва, О.П. Челенкова, В.Г. Шинкаренка, А.Ю. Юданова, які сформулювали основні ознаки конкуренції. Проте потребує подальшого дослідження еволюція наукової думки щодо основних форм розвитку конкуренції та її узагальнення.

ФОРМУЛЮВАННЯ МЕТИ СТАТТІ

Метою статті є дослідження наукової думки щодо сутності категорії "конкуренція", визначення основних типів її розвитку та особливостей прояву.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У науковій літературі не існує єдиного загальноприйнятого визначення конкуренції, а тому доцільним є проведення аналізу основних найпоширеніших її визначень, сформульованих відомими науковцями. Слово "конкуренція" (від. лат. — *concurrentia*) визначається як змагання або суперництво. За класифікацією Ф. Шерера і Д. Росса, критерії конкуренції можуть бути поділені на типи: поведінкова, структурна, функціональна.

Ще А. Сміт визначав конкуренцію як поведінкову категорію, коли досліджував її як спробу різних продавців встановити контроль на ринку товарів. Він характеризував конкуренцію як суперництвом, що відбувається між продавцями та покупцями за найбільш вигідні умови продажу товару. При цьому основним методом конкурентної боротьби є зміна ціни. Конкурентний механізм працював в уяві А. Сміта як "невидима рука", яка таємно координує трансакції в ринковій економіці. "Кожний індивід за необхідністю працює

для того, щоб віддати суспільству такий щорічний дохід, на який він спроможний. В цілому він, однак, не прагне реалізувати свій суспільний інтерес і не знає, наскільки він його реалізує... Він прагне лише до власної вигоди, і у цьому, як і у багатьох інших випадках, ним рушить невидима рука, що забезпечує, нарешті, результат, про який він й не гадав" [8]. Захищаючи ідеї вільної конкуренції. А. Сміт засуджував привілеї торгових компаній, закони про учнівство, цехові постанови, закони про бідних, вважаючи, що вони обмежують ринок праці, мобільність робочої сили та масштаби конкурентної боротьби.

Взагалі прихильниками поведінкової концепції можемо вважати усіх економістів-класиків: К. Маркса, Т. Мальтуса, Дж.С. Мілля, Д. Рікардо, Ж.Б. Сея, А. Сміта. Для усіх вільна конкуренція, що панувала протягом XVIII—XIX століть, була нездоланною. Зокрема К. Маркс писав: "За своїм поняттям конкуренція є ні що інше, як внутрішня природа капіталу, його сутнісне визначення, що виявляється та реалізується при взаємному впливі багатьох капіталів один на одного, ні що інше, як внутрішня тенденція, що виступає у формі зовнішньої необхідності. Капітал існує та може існувати лише у вигляді розмаїття капіталів, та його самовизначення виявляється тому у вигляді взаємного впливу капіталів один на одного" [4].

Слідом за економістами класиками прихильниками поведінкової концепції стають економісти першої хвилі маржинальної революції К. Менгер, О. фон Бем-Баверк, Ф. фон Візер, В.С. Джевонс, А.М. Вальрас. На їх думку, конкуренція полягає у врахуванні реальних і можливих дій інших людей. Зокрема В.С. Джевонс вважав, що конкуренція дозволяє продавцям та покупцям бути доступними один одному та володіти повною взаємною інформацією. Звідси він дійшов висновку, що суб'єкти ринку забезпечують отримання людиною такої комбінації товарів, яка в найбільшій мірі задовольняє її потреби [1].

Згодом поведінкове розуміння конкуренції удосконалюється більш точним визначенням її мети та способів здійснення. Так, марксистська економічна доктрина, що заперечувала основні принципи ринкової економіки, трактувала конкуренцією як соціалістичне змагання, яке органічно поєднує в собі змагальність та товариську співпрацю й взаємодопомогу працівників. Змагальність постає як один з головних шляхів підвищення продуктивності праці та ефективного виробництва.

Неокласики продовжили працювати у межах поведінкової концепції та доповнили економічний аналіз гіпотезою раціонального економічного агента. Вони пов'язували конкуренцію із боротьбою за рідкі економічні блага, а також за гроші споживачів, на які їх можна придбати. Зокрема А. Маршалл, засновник неокласичного напрямку, вважав, що "конкуренція ... полягає у тому, що одна людина змагається з іншою, особливо при продажу або покупці будь-чого" [5].

Згідно з неокласичною теорією поведінкове тлумачення конкуренції пов'язується з боротьбою за обмежені економічні блага. Логіка такого підходу полягає в тому, що більшість благ є рідкісними в тому розумінні, що їх кількість менша за потенційну потребу. "Конкуренція — це прагнення якнайкраще задовольнити критеріям доступу до рідкісних благ", — вважає П. Хейне [7].

Сьогодні до поведінкової концепції можна віднести теорію еволюційної конкуренції, основними прихильниками якої є Р. Нельсон та С. Уінтер. Конкурентну боротьбу вони тлумачать як еволюцію фірм у процесі продуктивної діяльності. Такий підхід до розуміння динаміки фірми у ринковій системі, порівняно з традиційною моделлю рівноваги, що відносить технологічні та інші інновації до екзогенних факторів, безумовно, є новаторським.

Свій розвиток поведінкова концепція отримала також у працях відомого сучасного американського економіста М. Портера. Згідно з його теорією, стан конкуренції у будь-якій галузі економіки, на внутрішньому та зовнішньому ринках визначається наступними п'ятьма елементами: загрозою появи нових конкурентів; загрозою появи товарів або послуг-замінників; спроможністю постачальників комплектуючих виробів та інших торгуватися; спроможністю покупців торгуватися; суперництвом вже існуючих конкурентів між собою. За визначенням російського економіста Юданова А.Ю., ринкова конкуренція є боротьбою фірм за обмежений обсяг платоспроможного попиту споживачів, що ведеться ними на доступних сегментах ринку.

Чимало конкурентних відомств взяли на озброєння поведінковий підхід, який залишив свій відбиток у визначенні

конкуренції на законодавчому рівні. Не виключенням став й Антимонопольний комітет України, адже у головному законі, що регулює конкурентні відносини в Україні — Законі "Про захист економічної конкуренції", економічна конкуренція визначається як "змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість обирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначити умови обороту товарів на ринку" [2]. Слід зазначити, що цей закон зовсім не регламентує поняття "конкурентоспроможність", також у законі відсутні посилання на методики розрахунку показників конкурентоспроможності для суб'єктів господарювання.

Таким чином, у межах поведінкової концепції економісти розглядають конкуренцію як постійно діючий механізм вільної змагальності, суперництва товаровиробників, підприємств, фірм за найбільш вигідні умови виробництва та збуту товарів з метою досягнення найкращих результатів своєї підприємницької діяльності. У вказаному контексті основний зміст конкуренції — боротьба (змагання, суперництво) за споживача та більш повне задоволення його потреб, за більш вигідні умови прикладення капіталу, за долю на ринку, досягнення якої залежить від дешевизни та якості товару.

Проте у поведінковій концепції конкуренції був практично проігнорований факт, що конкурентна боротьба ведеться також за монополізацію ринків збуту, кваліфікованої робочої сили, джерел сировини, результатів науково-технічного прогресу, вигідних умов отримання кредиту.

З посилення процесів концентрації та централізації виробництва та капіталу, нарощенням елементів монополізму в економіках розвинених країн у останній третині XIX століття — початку XX, змінюється структура ринку — на зміну ринкам вільної конкуренції приходять монополізовані ринки.

У цей час поряд з поведінковим, одержало розповсюдження структурне трактування. Його джерелами є роботи А. Курно, Дж. Робінсон, Е. Чемберлена, які заклали фундамент сучасного поняття конкуренції, монополістичної конкуренції, олігополії та монополії. Згідно з структурним трактуванням конкуренції акцент робиться на аналізі структури ринку, а також на тих умовах, що домінують на ньому. К. Макконел і С. Брю визначають конкуренцію як наявність на ринку великої кількості незалежних продавців та покупців, які мають можливість вільно входити та виходити з ринку. Х. Зайдель та Р. Теммен визначають конкуренцію як "центр ваги всієї системи ринкового господарства, в якому і продавці, і покупці конкурують на ринку між собою з метою досягти кожен своєї мети за рахунок конкурентів". А. Портер стверджує, що конкуренція — це динамічний процес, який розвивається та безперервно змінюється, на якому з'являються нові товари, нові шляхи маркетингу, нові виробничі процеси та нові ринкові сегменти.

Завдяки працям Ф. Еджуорта, А. Курно, Дж. Робінсон, Ед. Чемберліна та інших вчених структурна концепція конкуренції отримала велику кількість прихильників серед представників економічної науки. Вона залишається найпоширеною й у сучасному неокласичному синтезі. Структурний підхід сьогодні підтримують такі відомі економісти, як С.Л. Брю, М. Буйї, К.Р. Макконнелл, Н.Г. Менкью, П. Самуельсон.

Особливістю структурного підходу є те, що конкуренція розглядається як особлива ситуація на ринку, що характеризується низкою факторів: на ринку існує велика кількість незалежних виробників, розміри виробництва яких настільки малі, що жоден з них не в змозі чинити вплив на ринкову ціну; підприємства, що конкурують на ринку, виробляють однорідну продукцію; покупці та продавці мають повну інформацію про ціни; продавці діють незалежно один від одного, не домовляючись про ціни; фірми можуть вільно входити в галузь та виходити з неї.

У залежності від комбінації наведених вище факторів загальноприйнято розрізняти чотири моделі ринку: ринок досконалої конкуренції, монополістичної конкуренції, олігополії та монополії. Слід зазначити, що особливістю структурного підходу є визначення конкуренції як певного рівноважного стану ринку, базові характеристики якого статичні. Досконала конкуренція у межах даного підходу розглядається як ситуація на ринку, коли жоден з господарюючих суб'єктів не в змозі чинити відчутний вплив на загальні умови контрактів у тому чи іншому ринковому сегменті.

Таким чином, у структурній концепції наголошено зміщується із зіткнення фірм на аналіз структури ринку й тих умов, що на ньому панують. Як підкреслює російський

економіст А. Юданов, "у центрі уваги постає не суперництво фірм у встановленні ціни, не виявлення того, хто і чому переміг, а встановлення факту принципової можливості (або неможливості) впливу фірми на загальний рівень цін на ринку. Якщо такий вплив неможливий, то йдеться про ринок досконалої конкуренції, у протилежному випадку — про один з різновидів конкуренції недосконалої" [9].

Ми вважаємо, що основним недоліком даного підходу є те, що конкуренція не розглядається в динаміці. Із критикою даного підходу виступають представники поведінкового підходу Р. Нельсон та С. Уінтер. У спільній праці "Еволюційна теорія економічних змін" вони зазначають, що моделі рівноваги фірми "поояснюють не конкурентну боротьбу, а лише структуру взаємовідносин між тими, хто зміг уціліти в цій боротьбі... Ці моделі не в змозі дослідити такі питання, як тривалість боротьби або довгострокові наслідки помилок, здійснених у ході цієї боротьби" [6].

Третій, функціональний підхід до тлумачення конкуренції, представниками якого можна назвати Х. Заделя, В.А. Новікова, Р. Теммена, Ф. фон Хайєка, Й. Шумпетера, розглядає конкуренцію з боку виконуваних нею функцій та ролі, що вона грає у ринковому процесі. Цей підхід, який розглядає конкуренцію в динаміці, протилежний статичній рівноважній моделі неокласичного аналізу. Згідно з функціональним підходом конкуренція примушує підприємства постійно шукати та знаходити нові види продукції, саме вона сприяє виробництву продукції високої якості, спонукає реагувати на потреби споживачів, сприяє розвитку науки та техніки, інформаційних систем і технологій. З іншого боку, конкуренція призводить до нестабільності бізнесу, у певних випадках є причиною інфляції та безробіття, банкрутства підприємств тощо.

Й. Шумпетер визначав конкуренцію як суперництво старого з новим. Нововведення скептично приймаються ринком, але якщо новатору вдається їх здійснити, саме механізм конкуренції витісняє з ринку підприємства, що використовують старі технології. Він стверджує, що конкуренція — це тривалий процес, заснований на інноваціях, при якому присутність монополій або домінуючого стану на ринку є вірогідним результатом їхньої ефективності в минулому і вони є безкінечно уразивими нападам з боку їх більш інноваційних конкурентів.

Як визнавав ще багато десятиріч тому назад Й. Шумпетер у своїй теорії інноваційного розвитку, конкуренція — це безперервно мінливий ландшафт, на якому з'являються нові товари, нові шляхи маркетингу, нові виробничі процеси й нові ринкові сегменти. Для того, щоб зберегти переваги у конкурентній боротьбі, компанія повинна практикувати по відношенню до самої себе "будівне руйнування": вона повинна своєчасно руйнувати свої старі переваги шляхом створення нових [10].

Розвиваючи погляди Й. Шумпетера, Ж.Ж. Ламбен стверджував, що "конкуренція є процедурою відкриття, пізнання нового... саме за рахунок зростаючої конкуренції підвищується поступово наша ефективність ... справа не лише у тому, що уся еволюція тримається на конкуренції; неперервна конкуренція необхідна навіть для збереження досягнутого". Він вважає, що конкуренція — це процес, за допомогою якого люди отримують і передають економічні блага і тільки за допомогою конкуренції на ринку все приховане стає явним. "Конкуренція вказує підприємцям напрям пошуку, виявляє зміни у системі розподілу різноманітних потреб та незнайомих раніше способів їх задоволення" [3].

Таким чином, для представників функціонального підходу характерним є розгляд конкуренції як процедури відкриття нових можливостей існуючих ресурсів, а також створення нових ресурсів. Конкуренція, на їх думку, виявляється у вдосконаленні продуктів і технологій, формуванні нових ринків, нових джерел сировини або нових типів організації виробництва.

ВИСНОВОК

Отже, конкуренція є системоутворюючою складовою ринкових відносин, яка визначає всю сукупність притаманних їм елементів (формування витрат виробництва, ціни, адаптованість до умов і вимог ринку). Вона слугує фундаментом ринкових методів ведення господарства, основою формування економічного закону об'єктивності категорій суб'єктів ринку та впливає на характер і форми взаємовідносин між ними. Конкуренція створює умови, які сприяють прояву ряду економічних законів та існує в різних формах.

Узагальнюючи з позиції системності всі періоди дослідження категорії "конкуренція", можна виділити три го-

ловні підходи щодо сприйняття її природи. Перший підхід характерний для класичної економічної теорії та визначає конкуренцію як невід'ємний елемент ринкового механізму, що дозволяє зрівноважити попит і пропозицію. Конкуренція виступає як "невидима рука", що забезпечує взаємодію попиту та пропозиції і зрівноважує ринкові ціни. Другий підхід розглядає конкуренцію як критерій, за яким визначається тип галузевого ринку, і використовується в сучасній теорії морфології ринку. Залежно від ступеня досконалості конкуренції на ринку виділяються різні їх типи, для кожного з яких властива певна поведінка економічних суб'єктів. Під конкуренцією дослідники маються на увазі ступінь залежності загальних ринкових умов від поведінки окремих учасників ринку. Третій підхід ґрунтується на розумінні конкуренції як суперництва економічних суб'єктів за досягнення будь-яких кращих результатів. Слід зазначити, що в економічній науці існує ряд теорій, які поєднують риси вищезазначених підходів.

Література:

1. Дзевонс В.С. Краткое сообщение об общей математической теории политической экономики // Теория потребительского поведения и спроса. — СПб., 1993. — 142 с.
2. Конкуренційне законодавство України: Юридичний збірник. — К., 2002. — 296 с.
3. Ламбен Ж.Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива / Пер. с фр. / Ж.Ж. Ламбен. — СПб.: Наука, 1996. — 589 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 46. — Ч. 1. / К. Маркс. Экономические рукописи 1857—1859 годов. — 559 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т.: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1993. — Т. 1. — 310 с.
6. Нельсон Р.Р., Уинтер С.Дж. Эволюционная теория экономических изменений: монография / Пер. с англ. — М.: Изд-во "Дело", 2002. — 536 с.
7. Хейне П. Экономический образ мышления: монография / Пер. с англ. — М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. — 536 с.
8. Шерер Ф.М., Росс Д. Структура отраслевых рынков / Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 698 с.
9. Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика: учебно-практическое пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Тандем: Гном-Пресс, 1998. — 384 с.
10. Ячеистова Н.И. Международная конкуренция: законодательство, регулирование и сотрудничество. — Нью-Йорк и Женева: Конференция ООН по торговле и развитию, 2001. — 468 с.

References:

1. Dzhevons, V.S. (1993), "A brief report on the general mathematical theory of political economy", *Teorija potrebitel'skogo povedenija i sprosa* [The theory of consumer behavior and demand], SPb, St. Petersburg, Russia.
2. Antimonopoly Committee of Ukraine (2002), *Konkurentsijne zakonodavstvo Ukrainy: Yurydychnyj zbirnyk* [Ukraine competition law: Legal collection], Kyiv, Ukraine.
3. Lamben, Zh.Zh. (1996), *Strategicheskij marketing. Evropejskaja perspektiva* [Strategic marketing. European Perspective], Nauka, St. Petersburg, Russia.
4. Marks, K. and Jengel's, F. (1968), *Sochinenija* [Writings], 2nd ed, Politizdat, Moscow, Russia.
5. Marshall, A. (1993), *Principy jekonomicheskoy nauki* [The principles of economic science], Progress, Moscow, Russia.
6. Nel'son, P.P. and Uinter, S.Dzh. (2002), *Jevoljucionnaja teorija jekonomicheskikh izmenenij* [Evolutionary Theory of Economic Change], Delo, Moscow, Russia.
7. Hejne, P. (2002), *Jekonomicheskij obraz myshlenija* [The economic way of thinking], Moskovsk'ij psihologo-social'nyj institut, Moscow, Russia.
8. Sherer, F.M. and Ross D. (1997), *Struktura otraslevykh rynkov* [The structure of the industry markets], INFRA-M, Moscow, Russia.
9. Judanov, A.Ju. (1998), *Konkurencija: teorija i praktika* [Competition: Theory and Practice], 2nd ed, Tandem: Gnom-Press, Moscow, Russia.
10. Jacheistova, N.I. (2001), "International competition: legislation, regulation and cooperation", *N'ju-Jork i Zheneva: Konferencija OON po trgovle i razvitiju* [New York and Geneva: United Nations Conference on Trade and Development], United Nations, NY, USA.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2015 р.